

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 947(477)(093)«1917/1921»

Щербатюк Володимир Михайлович –
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

СЕЛЯНСТВО ТА СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1917–1921 рр. У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

*Присвячено 150-річчю від дня народження
видатного українського державотворця
та історика М. С. Грушевського*

Розкрито особливості висвітлення тематики селянства та селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у працях видатного історика Михайла Грушевського дорадянського періоду. Визначено внесок вченого в дослідження наукової проблеми вказаного періоду. Виокремлено фактологічний матеріал та узагальнено його дослідницькі оцінні аспекти.

Ключові слова: М. Грушевський; селянство; селянський повстанський рух; Українська революція 1917–1921 рр.; дослідження; історіографія.

*Народ – зі своїми ідеалами й змаганнями,
з власною боротьбою, поспіхом і
помилками – єсть єдиний герой історії.*

М. С. Грушевський

Праці, присвячені ґрунтовному вивченню селянського повстанства періоду Української революції 1917–1921 рр., фактично відсутні. Однак конкретні відомості про селянство та

селянський повстанський рух означеного часу в деяких дослідженнях усе ж наявні. Це, передусім, листи до редакцій газет, публіцистичні статті, полемічні матеріали, друк яких став можливим завдяки лібералізації суспільно-політичного життя й активізації видавничої справи в умовах Української революції. Йдеться також про окремі дослідження, де автори вперше намагалися науково окреслити проблему, щоправда в контексті більш широких тем. Відтак, хоч і в загальних рисах, проте ми володіємо інформацією про причини Звенигородського збройного повстання, його перебіг і наслідки. Мізерні відомості дають змогу констатувати протест селян України проти присутності та поведінки німецьких й австро-угорських військ, мати уявлення про наявність уже влітку 1918 р. серед селянських мас невдоволення гетьманським правлінням, їх протистояння діям більшовиків тощо [1–3].

У працях дорадянського періоду здебільшого простежувалася тенденція до викладу матеріалу крізь призму об'єктивізму. Студії авторів ґрунтувалися переважно на науково-методологічних засадах і світоглядних орієнтирах. Сучасні вітчизняні вчені підтверджують їхні дослідження документами архівів [4–5]. Останні надають можливість переконатись у правильності висвітлення подій дорадянськими авторами [6–10], зокрема вивчити динаміку виступів селян і сільських робітників початку ХХ ст. щодо соціально-економічних вимог (збільшення заробітної платні, вирішення земельних питань, встановлення нормованого робочого дня тощо) [6–7], політичних прагнень (підтримка Української Центральної Ради (УЦР), схвалення чи засудження місцевих осередків політичних партій, заснування селянських спілок і осередків Вільного козацтва тощо) [8], наростання активності селянства з 1917 р., що знайшло вияв у самовільних вирубках лісу [9], погромах маєтків [10] та збройних повстаннях [4–5]. Водночас утвердження в Україні радянської влади спричинило посилення впливу режиму на історичну науку, що зумовило формування в історіографії двох протилежних напрямів дослідження наукових проблем, зокрема селянства і селянського

повстанського руху 1917–1921 рр., – марксистського (радянського) та національно-державницького.

У дорадянській літературі проблематика селянства та селянсько-повстанського руху періоду Української революції 1917–1921 рр. була представлена фрагментарно. Щоправда, винятком є тогочасні науково-публіцистичні твори видатного історика, політичного та громадського діяча М. Грушевського. В історіографії існує чимало праць, присвячених постаті цього вченого, його творчості та внеску в дослідження певних наукових питань чи розвиток української історії загалом. Це праці І. Верби, В. Верстюка, І. Гирича, В. Масненка, Є. Онацького, Р. Пирога, Т. Приймака, О. Пріцака, В. Сарбея, Г. Стрельського, А. Трубайчука, Ю. Шаповала та ін. Попри це, у науковій літературі недостатньо відтворено особливості висвітлення видатним істориком селянства й селянського повстанського руху 1917–1921 рр., зокрема в його дослідженнях дорадянського періоду. Метою запропонованої увазі статті є заповнення цієї прогалини в історіографії з урахуванням сучасних теоретико-методологічних надбань.

Задля реалізації мети необхідно вирішити такі наукові завдання: визначити внесок М. Грушевського в дослідження селянства та селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у дорадянський період його творчості, виокремити фактологічний матеріал щодо повстанства, а також узагальнити дослідницькі оцінні аспекти цих напрацювань.

Теоретик у своїх працях неодноразово звертався до тематики ролі селянства та його протестного руху в історії. Однак особливу увагу зазначеній проблемі вчений приділив у період Української революції 1917–1921 рр. На його думку, селянство – головна соціальна база українського національного відродження, що готове зі зброєю в руках боротися за власні інтереси. У цьому контексті слушною є позиція сучасного вітчизняного історика В. Масненка щодо тієї соціальної та національної значущості селянства, про яку говорив М. Грушевський [11, с. 317]. Саме в ній видатний мислитель вбачав самотніть української історії від західних народів [12, с. 36] та відмінність політичних цілей в Україні від

російської держави [13, с. 90]. Історія суспільного розвитку України для вченого була органічною складовою загальноєвропейського процесу [14]. Дослідники доводять, що для М. Грушевського селянство було єдиним репрезентантом української етнічності, який зберігся протягом усього історичного часу [11, с. 316].

Політичні публіцистичні твори 1917–1918 рр. автор присвятив селянству та його повстанській визвольній боротьбі безпосередньо в контексті Української революції. Для вивчення останньої та її чинників, серед яких селянський повстанський рух, ця публіцистика, як відзначав сучасний український історик В. Верстюк, «є надзвичайно потужним і цікавим джерелом» [15, с. 5–16].

У збірці статей «На порозі нової України. Гадки і мрії» [12], що вперше була надрукована 1918 р., М. Грушевський особливу увагу приділив селянству як у роки революції, так і в майбутньому. Зокрема, у розділі «Село» статті «Підстави великої України» автор запевнив, що протягом XIX ст. українство і селянство майже стали синонімами. Так, учений конкретизував: «З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, воно слугувало джерелом національного будівництва». Покладаючись у подальшій боротьбі на цю принижену й обездолену найбіднішу верству суспільства, науковець запевнив: «Україна зможе встати лише тоді, коли встане наново цей скинутий у безодню пітьми й невідомості титан, позбавлений зору і сили, острижений зі своєї політичної та національної свідомості Самсон (селянство – В. Щ.)» [12, с. 36]. Історик вірив у суспільну вагу майбутнього культурного й політичного рівня селянства, запевняючи, що головна роль йому належатиме досить довго, а може, і завжди [12, с. 38]. Він переконував, що «у селянстві й лише в ньому криється майбутнє українського відродження та майбутнє України загалом» [12, с. 36]. Збірка набула популярності серед української молоді 1918–1920-х рр., адже суттєво впливала на становлення української свідомості й національного світогляду. Згодом більшовицький режим вилучив з обігу вказане видання. Його зміст досить довго замовчували, адже за визначенням

історика В. Сербя, «У Грушевського, справді, йдеться про нову, проте зовсім не Радянську, Україну. Це концентрований вираз націоналістичних переконань автора, який пишномовно назвав його своїм політичним заповітом» [16, с. 115].

Про підтримку новоствореного органу української влади – УЦР «мільйонами уоруженого українського народу» йшлося в другому, доповненому виданні М. Грушевського «Хто такі українці та чого вони хочуть?» [17]. Для розуміння розвитку селянського повстанського руху 1917–1921 рр. важливим є те, що видатний історик «уоруженістю» підтверджував не лише наявність зброї в широких верств тогочасного населення, а й готовність селянства збройно обстоювати власні інтереси.

У статті «Звідки пішло українство й до чого воно йде?» [18] М. Грушевський висловив думку, що в боротьбі за «здобування прав для України, можливо, й не буде допомоги від інших народів і люду, який живе в Україні, особливо від тієї частини, котра зібралась у тогочасних містах із різних прихожих людей і всякого неукраїнського народу», які, на переконання вченого, позиціонують себе як керманичі та провідники українського сільського народу. Автор запевнив, що, попри це, їм доведеться йти за селянами [18, с. 178]. Таким чином, історик констатував вагоме значення селянства в суспільстві. Водночас у праці «Велике діло» [19] М. Грушевський висловив переконання та віру в спроможність селянських мас організуватись: «... зрештою все – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпорошеною купою піску, що перший подув вітру може здійняти й рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом вільної автономної, народної України... Селянській Раді та місцевим селянським організаціям належить найважливіша роль...». Це вказує на важливий підхід до висвітлення селянства: доведення не лише його вагомості в суспільстві, а й значної ролі в революції його біднішої частини – трудового селянства.

У публікації «В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи» М. Грушевський також не залишив поза увагою питання селянства. Зокрема, розмірковуючи про ідеї кирило-

мефодіївських братчиків, які «серед безпросвітної пітьми тогочасного поневолення сміливо викликали на герць усі зусилля реакції і самовластя», історик зазначав, що українська політична думка 1917 р. виступила проти гноблення та безправ'я [20] селянства. Останнє він висвітлював як провідну силу держави, зокрема Української революції. Так, одні з перших відомостей про селянський повстанський рух в роки революції знаходимо в загальному дослідженні «Ілюстрована історія України», що вийшло друком у 1918 р. Їх представлено наприкінці шостої частини, що має назву «Українське відродження» і починається з опису кінця XVIII ст. Цю частину подано в декількох виданнях зазначеної книги*, яку було опубліковано 1918 р. в друкарні акціонерного товариства «Петро Барський». У праці автор зауважив, що селянство активно підтримало УЦР, яка, на переконання М. Грушевського, могла розраховувати на його сили. Йшлося про те, що Центральну Раду підтримував «озброєний український народ», переважну частину якого, як відомо, становило селянство.

Описавши історичні події до звільнення України від більшовицької окупації зусиллями німецьких, австрійських та українських військ, дослідник негативно оцінив діяльність окремих повстанських загонів. Так, аргументуючи відомості про зазначене визволення, автор назвав «різних самочинних отаманів», а окремі загони гайдамаків і вільних козаків такими, що були «зложені з елементів не українських, реакційних», які «чинили бешкети й насильства над людністю, компрометуючи українську військовість усякими вибриками, націоналістичними шовіністичними викриками, погромами, розстрілами, самочинними контрибуціями».

Таким чином, перші спроби висвітлення й аналізу подій Української революції цілком можна вважати заслугою автора. Водночас ретельному виокремленню як позитиву, так і негативу селянського повстанського руху завадило вимушене поспішне подання останніх революційних подій, а також тогочасна

* Видання різняться між собою прикінцевим змістом шостої частини книги та загальною кількістю сторінок.

складність політичного та військового становища в Україні. Зокрема, йдеться про селянський вільнокозацький рух, який із перших днів своєї діяльності заявив про відданість УЦР і відзначився досить високою організованістю та активним військовим спротивом вторгненню військ радянської Росії, ставши на захист державності України. Це свідчило про зростання свідомості селянства, яке було основним джерелом загонів Вільного козацтва, посилення в селянському рухові національно-визвольного чинника поруч із соціальним.

Визнаючи стихійність селянського руху, М. Грушевський висловлював віру в спроможність селян організуватись. Так, у збірці «На порозі нової України», в «Ілюстрованій історії України» було констатовано невичерпну силу цієї спільноти, а антигетьманське збройне повстання подано в позитивно-оптимістичному аспекті, відмінному від оцінок селянських повстань і виступів окремих отаманів літа 1918 р.

Праці М. Грушевського демонструють власну концепцію історії українського народу. Нову модель української народності викристалізовано як в загальних курсах, так і окремих спеціальних працях. Про це свідчить його публікація «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [21, с. 82]. Нова концепція науковця передбачала не лише самобутній шлях історичного розвитку українського народу, а й охоплювала, на його думку, усі періоди політичного, культурного, суспільно-економічного, релігійного та державно-правового розвитку. Її було втілено в багатотомній «Історії України-Руси», виданнях «Ілюстрована історія України», «Про старі часи на Україні» та інших працях. Важлива роль у цій концепції належала селянству та селянському рухові.

Отже, уже на початковому етапі Української революції 1917–1921 рр. праці М. Грушевського, у яких він приділив увагу тогочасному селянству та селянському повстанському рухові, мали вагомe значення для формування перших оцінок селянства та його повстанської боротьби означеного періоду. І хоча ці твори

видатного історика становили лише частину тієї незначної кількості тогочасних праць із відомостями щодо селянства та окремих аспектів його повстанства, вони, безперечно, є цінною складовою протоісторіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лист отамана Михайла Павловського // Нова рада. – 1918. – № 243. – 27 груд.
2. Шевченко Л. Лист до редакції / Л. Шевченко [Відповідь М. Павловському керівника Звенигородського збройного повстання 1918 р.] // Нова Рада. – 1919. – № 6. – 7 січ.
3. Ірчан М. Про українські повстання / М. Ірчан // Стрілець. – 1919. – 5 жовт.
4. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: 1918 рік / П. П. Захарченко. – Київ : Нічлава, 1997. – 188 с.
5. Щербатюк В. М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років (за матеріалами Державного архіву Київської області і Галузевого архіву Міністерства оборони України) / В. М. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2008. – Вип. 133–134. – С. 114–120.
6. Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2, оп. 222, спр. 215, арк. 48, 83–88, 104.
7. ДАКО, ф. 183, оп. 1, спр. 2560, арк. 89–90.
8. ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 33.
9. ДАКО, ф. 2796, оп. 1, спр. 16, арк. 7.
10. ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 5, арк. 90.
11. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
12. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – Київ : Петро Барський, 1918. – 120 с.

13. Грушевський М. С. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови / М. С. Грушевський. – Київ : [б. в.], 1918. – 127 с.

14. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Відень : Укр. соціолог. ун-т, 1921. – 328 с.

15. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Михайло Грушевський. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Доба Української Центральної Ради. – Львів : Світ, 2007. – Т. 4, кн. 1 : Березень 1917 р. – квітень 1918 р. – С. 5–16.

16. Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 114–126.

17. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. Грушевський. – Київ : Петро Барський, 1917. – 16 с.

18. Грушевський М. Звідки пішло українство й до чого воно йде? / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Доба Української Центральної Ради. – Львів : Світ, 2007. – Т. 4, кн. 1 : Березень 1917 р. – квітень 1918 р. – С. 166–179.

19. Грушевський М. Велике діло / М. Грушевський // Народна воля. – 1917. – № 25. – 3 (16) черв. – С. 1–2.

20. Грушевський М. С. В сімдесяти роковини кирило-методіївської справи / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т. 67, кн. 1. – С. 8–13.

21. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : 1894–1907. – С. 75–82.